

Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler

ARUS YUMUL / RIFAT N. BALI

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim topluluklar için 19. yüzyıl, dinî mitlerin yerini seküler mitlere, milliyetçilik, sosyalizm gibi modern ideolojilere bıraktığı bir yüzyıl olarak tanımlanabilir. Daha önce büyük ölçüde din görevlilerinin tekelinde olan kültürel ve düşünsel üretim, bir bölümü Bau'da eğitim görmüş, Batılı değerleri benimsemiş 'laik entelektüeller' tarafından ele geçirilmekteydi. Bu toplulukların eğitim sistemleri, yaşanan kapitalistleşme süreçlerine de bağlı olarak dönüşüme uğramakta, eğitim yaygınlaşmakta, din dışı laik eğitim kurumları kurulup, dinin eğitim üzerindeki denetimini zayıflamaktaydı. Güçlenen orta sınıflar liberal aydınlarla el ele vererek milletlerinin oligarşik yapılarını değiştirmek için çaba sarf etmekte, yönetim teşkilatlarını laikleştirme yönünde adımlar atmaktaydılar. Bu yüzyılda yazı dilinin sadeleşmesi için çaba sarf edilmiş, seçkinlerin ve din görevlilerinin kullandığı klasik ve kutsal diller yerini halkın kullandığı gündelik dile bırakmıştır. Dildeki bu dönüşüm daha önce seçkinlerin tekelinde olan bilginin toplumun diğer katmanlarına yaygınlaşması ve yeni ideolojilerin bu topluluklarda kök salması işlevlerini yerine getirmiştir.

Dinî mitlerin yerini seküler mitlere bi-

rakması, her millette özellikle muhafazakâr kesimlerin tepkisine neden olmakta idi. Örneğin Rum milleti içinde gelişen Ortodoks kimliğin karşısına Helen kimliği çıkaran milliyetçi akıma, Rum Patriği tarafından onaylanmamakta idi. Patrik Gregor, II. Alexandr Ipsilanti'nin başını çektiği bağımsızlık hareketine karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda Ipsilanti'yi aforoz etmiştir. İzmir'de doğup Fransa'da yaşayan ve orada Fransız Ansiklopedicilerin fikirleriyle tanışan Adamantios Korais, ruhbancılık ve geleneğe karşı çıkıyor, Hıristiyanlığın Avrupa'yı karanlığa sürüklediğini savunuyordu. Rum halkının kökenlerinin Bizans'ta değil Antik Yunan'da olduğunu vurguluyordu. Laik eğitim veren ve Patrikhane'nin kontrolü dışında kurulan Kuruçşeme Rum Darülfünunu gibi okullar mutaassıp kesimlerin tepkisini çekiyordu. Aydınlanmacı seküler ve rasyonalist akımlara şüpheyle yaklaşan Patrikhane bu fikirlerin kendi milleti arasında yaygınlaşmasına engel olmak için çabalamıştır. Patrikhane'nin zengin 'Fenerli beylerin' etkisi altında tüm Ortodoks dünyasını Rum potasında eritme politikası, Balkan Hıristiyanları arasında kendi özgül kimliklerine yaptıkları vurguyu artırarak, bu halklar arasında milliyetçiliğin yayılmasının nedenlerinden biri olmuştur. Bu yüzyılın en yaygın ideoloji-

lerinden biri olan milliyetçilik gayrimüslimler arasında da kabul görmüş, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde reformlar yoluyla gayrimüslim milletlerin durumlarının düzeltilmesi yaklaşımı da bu milletlerin kendi bağımsız devletlerini kurmaları görüşü de bu cemaatlerin aydınları arasında taraftar bulmuştur.

Osmanlı Devleti yıllarında zimmi konumunda bulunan gayrimüslim cemaatlerinin Reform hareketlerini ve II. Meşrutiyet'in ilânını sevinçle karşılamış olmaları bu nedenle şaşırtıcı değildir. II. Meşrutiyet'in "adalet, hürriyet, müsavat" vaat eden sloganını heyecanla sahiplenenlerin başında gayrimüslimler yer aldı. Gayrimüslimlerin bir bölümü İttihat ve Terakki ile işbirliği içinde iken, diğer bir bölümü de Jön Türklerin Prens Sabahaddin'in başını çektiği, "Teşebbüs Şahsi" ve "Ademi Merkeziyet" ilkelerini savunan, liberal kadına destek vermişler, Paris'te 1902 yılında yapılan Birinci Jön Türk Kongresine katılmışlar ve Meclis'te İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefeti desteklemişlerdir.

Osmanlı Devleti içinde sosyalist düşünce öncelikle Rumlar, Ermeniler, Selanik Yahudileri, Makedon ve Bulgarlar arasında filizlenmişti. Çeşitli sosyalist kaynaklar bu dillere çevrilmiş, sosyalist düşüncüyü savunan partiler, örgütler kurulmuş, süreli yayınlar çıkarılmıştı. Ancak enternasyonalizme dayanan kapsayıcı bir sosyalizmden çok her millet kendi sosyalizmini geliştirmiş, ve sosyalizm birçok kez milliyetçi düşünceden ayrışamamıştı. Milliyetçilik ile enternasyonalizm arasında ciddi bir çelişki olduğu gerçeği çoğu kez göz ardı edilmişti.

ERMENİ CEMAATİNDE SİYASAL DÜŞÜNCELER

İstanbul 18. ve 19. yüzyıllarda yaşanan Batı Ermeni rönesansının merkezi idi. Bu dönemde Avrupa'da -önce İtalya'da sonra başta Fransa'da olmak üzere çeşitli ülke-

lerde- eğitim görmüş, yenilikçi fikirlerle donanmış aydınlar İstanbul'a dönüyorlardı. Ermeni milletini aydınlatıp, modernleştirme misyonunu yüklenmiş bu kişiler eğitime verdikleri önemle hem İstanbul'da hem de Anadolu'da modern ve laik eğitim veren çeşitli okullar açmışlar, yazı dilinde klasik Ermenice'den (krapar) halkın kullandığı gündelik dile (aşkarapar) geçilmesini sağlamışlardı. Bu yıllarda Fenelon'un -halkın hükümdarlar için değil, hükümdarların halk için olduğu görüşünü savunan-*Telemaque*'i de dahil olmak üzere, çeşitli eserler Ermenice'ye çevrilmişti. Vartan Paşa'nın dîntaassup ve hoşgörüsüzlüğe karşı çıkan Akabisi de bu dönemin ürünüdür. Bu döneme kadar edebî eserlerde hakim olan dinî temalar yerini daha dünyevi konulara bırakmıştı. 19. yüzyılın başından itibaren romantiklerin etkisinde gelişen Ermeni edebiyatı yüzyılın son çeyreğinde realizmin etkisine girmişti. Realist akımın temsilcileri eserlerinde fakirlerin sömürülmesinden, materyalizme, İstanbullu zengin Ermenilerin yobazlığından, ahlaki yozlaşmaya ve toplumsal yabancılaşmaya kadar Ermeni cemaatinin yaşadığı sorunların gündeme getiriyorlardı. Bu akımın temsilcileri yarattıkları 'sahte aydınlanma' ile geleneksel Ermeni değerlerine tehdit oluşturdukları ve Ermenileri 'her iklim, toplum ve din ile barışık' 'dünya vatandaşları'na dönüştürdükleri gerekçesiyle eleştirilmişlerdi. 1908'de sürgünde bulunan yazarların dönmesi ile edebiyatta Fransız rasyonalizmi ve klasisizm etkisi yerini başta Nietzsche ve Schopenhauer olmak üzere Alman felsefesine bırakmıştı.

19. yüzyılda Avrupa'da olduğu gibi, İstanbul'da da aydınların kanıldığı 'salon' toplantıları yapılıyordu. Ortaköy ve Beyoğlu gibi semtlerde cemaatin ileri gelenlerinin evlerinde, Ermeni yazar, şair ve sanatçıların ve bu konulara ilgi duyan kişilerin toplandığı salonlar mevcuttu. Bu

salonların müdavimlerinden Arşak Çobanyan'a göre bu mekânlarda "günün milli meseleleri tartışılıyor, edebi, sanatsal konular hakkında fikir alışverişinde bulunuluyor, şiir, söyleşi, müzik ve nihayet düşünsel yüksek zevklerle iştigal ediliyordu." Bahsedilen salonlar, Batı'daki modern kamusalığın oluşumuna öncülük etmiş, salon ve kafe gibi toplumsal mekânların, yani Habermasyen erken burjuva kamu alanının izlerini taşır.

19. yüzyılda Ermeni milletinin geleksel yapısı Batı'nın etkisine açıyordu. Millet'in yönetiminde söz sahibi olmak isteyen burjuvazinin ve daha demokratik bir ortamda yaşamak isteyen liberal aydınların çabaları ile şekillenen Ermeni Ulusal Anayasası (1860) veya Ermeni Milleti Nizamnamesi (1863), bu etkinin bir ürünüdür. Anayasa/Nizamname millet'in yönetiminde ruhanilerin ve kendilerini Ermenilerin eski aristokratları ile özdeşleştiren, şehirlî zengin *amira* sınıfının yetkilerini kısıtlayan ve millet'in yönetimini demokratikleştirip, laikleştiren bir metin idi. Ancak bu metin çelişkili sosyal ideal ve simgeleri bir arada barındırmaktaydı. Anayasa hem milli iradeden bahsediyor ve milli olması için idarenin temsil ilkesine dayanması gerektiğini söylüyor, ancak uygulamada temsil hakkını sadece millet'in bir bölümüne tanıyordu. Hem meclislerle, ruhanilerin ve Patriğin yetkilerini kısıtlıyor, hem de Patriği tüm meclis ve kurumların başkanı olarak kabul ediyordu.

19. yüzyılda Batılılaşmış iki grup entelijansiya ön plana çıkıyordu. Bunlardan birincisi Dadyan, Düzyan, Balyan gibi nesillerdir saraya kuyumcubaşılık, mimarbaşılık, barutçubaşılık, darphane müdürlüğü gibi görevlerle hizmet eden *amira* ailelerinin Avrupa'da eğitilmiş genç nesilleriydi. Bu aileler bir yandan saraya hizmet ederken öte yandan okullar açıp, kültürel projeleri desteklemek yoluyla Ermeni milletine de faydalı oluyorlardı. İkinci

grubu ise Dr. Nahabet Rustinyan, Krikor Odyan, Dr. Servişen, Mıgırdiç ve Krikor Agaton kardeşler, Hovhannes Hisaryan gibi çoğu Fransa'da eğitilmiş genç aydınlar grubu oluşturuyordu. Aynı *amiralar* gibi bu aydınlar da çifte bir işlev yerine getiriyorlar, hem Osmanlı devleti hem de cemaatleri için çalışıyorlardı. Ermeni milletinin ilerlemesi, Batılılaşması, aydınlanması en önemli amaçlarından biriydi. Bu amaçla 1849'da Paris'te Ararat Cemiyeti'ni kuruyorlar ve yayımladıkları bildiri- de eğitim'in önemini vurguluyorlardı. 1860 Anayasası da bu kişilerle üretiliyordu. Bu Anayasanın kaleme alınmasında yer alan, Hariciye, Şura-ı Devlet azalığı gibi görevlerde bulunan Krikor Odyan, Mihtat Paşa'nın yakın arkadaşı ve danışmanı idi. Aynı zamanda Osmanlı Anayasası taslağını hazırlamak için kurulan komisyonun üyeleri arasındaydı. Krikor Agaton PTT Umum Müdürlüğü ve Nafia Nazırlığı gibi görevlerde bulunmuştu. 19. yüzyılda devlet hizmetinin gayrimüslimlere resmen açılması ile devlet hizmetindeki Ermenilerin sayısı hızla arttı. Hariciye ve Maliye Ermenilerin en çok istihdam edildikleri bakanlıklar oldu. Agop Kazazyan, Mikael Portakal, Sakız Ohannes Paşalar Hazine-i Hassa Nazırlığı görevinde bulunmuşlardı. Krikor Odyan, Manas ailesi, Artin Dadyan Paşa gibi Hariciye'de çalışan Ermenilerin yanı sıra yabancı ülkelerde elçilik, konsolosluk gibi görevlerde bulunan Ermenilerin de sayısı bu yüzyılda arttı. Kapriyel Noradukyan Efendi 1912'de Hariciye Nezareti'ne atandı.

19. yüzyılda Ermeniler arasında yaygınlaşan siyasal düşünceler, liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ve feminizm olarak tanımlanabilir. Liberalizm daha çok Batı'da eğitim görmüş aydınların ve piyasa ekonomisini destekleyen şehirlî orta sınıfların benimsediği bir düşünce idi. Bu düşünce Liberal Demokratik Ramgavar Partisi tarafından temsil edilmekteydi. Parti liberalizmi daha çok ekonomik an-

lamda savunuyordu. Tutucu ve devrim karşıtı bir partiydi, ideolojik pragmatizmi ve evrimci ilerlemeyi savunuyordu. Sosyalist düşünce 1887 yılında Cenevre'de kurulan, Rus popülizmi ile Marksizm'den etkilenen, devrimci Sosyal Demokrat Hınçakyan Partisi tarafından temsil edilmekteydi. Parti adını aylık yayımlanan dergisinden (Hınçak-Çan) alıyordu. Rus sosyalisti Alexander Herzen'in Rusça yayımladığı (Kolokol-Çan) dergisi ile aynı adı taşıyordu. Hınçaklar Ermeni halkı arasında sınıf bilinci yaratmaya çalışıyordu Hınçak basını sosyalizmi Ermeni Sorunu'na bağlamaya çalışmıştı. Sosyalist bir dünya düzeni içinde bağımsız sosyalist bir Ermeni devletinin kurulmasını savunuyordu. Marksizme bağlı kalmakla birlikte Hınçaklar, sosyalizmi ile milliyetçiliği bağdaştırmaya çalışmışlar, bu iki ideoloji arasında ciddi bir uyumsuzluk görmemişlerdi. 1890 yılında Tiflis'te kurulan sosyalist Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak Partisi) için milli birlik sınıf savaşından daha önemliydi. Taşnaklar da Hınçaklar gibi Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermenilerin durumlarının düzeltilmesini, can güvenliklerinin sağlanmasını, hükümetin vaat ettiği reformları gerçekleştirmesini, hukuk önünde tüm milletlerin eşitliğinin sağlanmasını, toprak reformunun yapılmasını istemekteydiler. Ancak Hınçaklar tamamen bağımsız bir Ermeni devleti kurmaya çalışırken, Taşnak programı Osmanlı İdaresi altında Ermenilere tanınacak özgürlük ve otonomi ile sınırlıydı. Taşnaklar için özgürlük ile bağımsızlık özdeş kavramlar değildi. Bağımsızlık ilkesi partinin programına ancak 1919 yılında girmişti. Taşnaklar 1908'den sonra İttihat ve Terakki'yle çalışmaya devam ettilerse de Hınçaklar böyle bir işbirliğine yanaşmadılar. Bu partiler arasındaki uyumsuzluk, fikri ayrılıklardan ziyade kişisel çatışmalara dayanmaktaydı.

Kadın hakları konusu da bu dönemde dile getirilmiş, Batı'nın feminist fikirlerin-

den etkilenmiş kadın haklarını savunan, Srpuhi Düsap gibi, kadın yazarlar ortaya çıkmış ve bu kişiler kadınlara karşı ailede, evlilikte ve toplumsal hayatta uygulanan ayrımcılığa son verilmesi ilkelereyi içeren bir kadın hakları bildirisi de hazırlamışlardı. Bu dönemde okullardaki kız çocuklarının sayısı artmış, özellikle büyük şehirlerde kadınlar iş hayatına girmişler, yardım kuruluşlarında, derneklerde çalışmaya başlamışlardır. 1908'den sonra Osmanlı'da görülen kadınların dernekler kurarak bizzat hak ve çıkarlarını koruma hareketine Ermeni kadınları da katılmış, bu dönemde Ermeni Kadınları Terakki Derneği kurulmuştur.

365

YAHUDİ CEMAATİNDE SİYASAL DÜŞÜNCELER

Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudiler genellikle siyasi düşüncelerden uzak bir tavır sergilediler. Paul Dumont'un deyişiyle "yerlerinin kendi evleri, dükkânları, muayenehaneleri, ticarethaneleri olduğunu" düşündüler. Bu nedenle Yahudi cemaati tarafsız bir görüntü arz etti ve kurulu düzene karşı pek çıkmadı. Bunda da Yahudilerin kendilerini, gene Paul Dumont'un yerinde tespitiyle, "fazlasıyla savunmasız, fazlasıyla azınlık" görmelelerinde kaynaklanmıştır. Bu tavrın en önemli istisnası, A. Benaroya'nın öncülüğünde 1909 yılının Mayıs-Haziran aylarında bir grup Yahudi tarafından Selanik'te kurulan ve sosyalizmi savunan Selanik İşçi Federasyonu'dur. Federasyon içinde sadece Yahudiler yer almamıştır, ancak yönetici ve girişimci kadrosu Yahudilerden oluşmuştur. Federasyon, Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Yahudi İspanyolcası dillerinde haftalık bir yayın çıkardı. Yahudi İspanyolcası dilinde yayınlanan *Journal do Laborador* daha sonra kapandı ve yerine haftalık *La Solidaridad Ovradera* gazetesi yayınlanmaya başlandı. Balkan Savaşı'ndan önce Selanik'in

Yunanistan'a ilhak edilmesiyle birlikte Federasyon, Balkanlar'da ayrı ayrı milliyetçiliklerin fişkırması üzerine halklar arası dayanışmanın gerçekleşemeyeceği gerçeğini kabullenmek zorunda kaldı. Bundan sonra da Federasyon gitgide kendi içine kapandı ve "Elençti".

Bir diğer Yahudi sosyalist, *Ceride-i Felsefe* dergisini yayınlamış ve aynı dergide Karl Marx'ın *Kapital*'in çevirisini yayınlamaya başlayan Bohor İsrail'dir. *İctihad* ve *İştirak* gibi dergi ve gazetelerde yazılar yazdı ve sosyalizmin yayılmasına çalıştı. *İştirak* dergisinde Marksist iktisadın popülerize yorumlarını yayınladı. Sosyalist olmakla açıkça övünen Bohor İsrail aynı dergideki bir yazısında Karl Marx'ın *Kapital*'inin çevrilmesini önerdi. Bu teklifini ise 1328 (1912) yılında yayınlacağı *Ceride-i Felsefe* dergisinde gerçekleştirdi.

Osmanlı Yahudileri arasında sosyalist bilinçlenmede Alyans okullarında verilmiş olan laik ve aydınlanmacı eğitimin rolü büyüktür. Nitekim Bohor İsrail bir Alyans okulu öğretmeniydi. Selânik İşçi Federasyonu'nun doğduğu Selânik'te yoğun Yahudi nüfusu nedeniyle yedi tane Alyans okulu mevcuttu.

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçişte Türkiye Yahudilerinin fikir dünyasında da iki ana düşünce akımının birbirleriyle çarpıştığı görülür: Siyonizm ve Siyonizmin tam zıttı olup Yahudilerin yaşadıkları Osmanlı Devleti'yle asimile olmalarını savunan Alyans görüşü taraftarları. Merkezi Paris'te olan Alliance Universelle Israélite (kusaca Alyans diye anılacaktır) Yakın Doğu'da yaşayan Yahudilerin içinde buldukları toplumsal ve kültürel durumlarını yükseltme amacıyla, aynı zamanda hem Fransızca eğitim veren hem de bir zanaat öğretene bir dizi okul tesis etti. Anadolu ve Trakya'daki belli başlı Yahudi yerleşim merkezlerinde de kurulan bu okullarda, öğrencilere aydınlanma kültürü verilip evrensel ilkelere sahip Yahudi gençler yetiştirilmesi

amaçlandı. Alyans teşkilatı felsefi itibarıyla Yahudilerin asimile olup Musa dininden birer Fransız, İngiliz, Osmanlı, vb. vatandaşlara dönüşmelerini amaçlıyordu. Siyonist ülkü ise bunun tam tersine Yahudi benliğini ve kimliğini asimilasyon sürecine tâbi tutmadan erozyona uğramamasını amaçlamaktaydı. Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Siyonist teşkilatlar Osmanlı Devleti'nde yasal bir şekilde kurulmakta ve serbestçe faaliyet göstermekteydiler. Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte tüm etnik ve dinsel toplulukları Türk millî ülküsü potası içinde eritemeyi hedefleyen Kemalizm nedeniyle, doğal olarak Türk millî ülküsüyle tezat teşkil eden Siyonist ülküye hedeflemiş olan Siyonist teşkilatlar da kapanmak zorunda kaldılar. Bunun sonucunda Alyans'ın asimilasyonu tavsiye eden politikasına uyumlu bir şekilde Türkiye Yahudileri Cumhuriyet'in yurttaşlık potası içinde kendilerini asimile etmeye uğraştılar, ancak bunda da büyük ölçüde muvaffak olamadılar. Tek Parti döneminin gergin ve otoriter atmosferi içinde gerçekleşemeyen bu yurttaş yaratma tasarsının doğal bir sonucu da gayrimüslim vatandaşların herhangi belirgin bir siyasi tavır takınmamalarıydı.

Osmanlı Devleti altında yüzyıllar boyunca zımmî olarak yaşamış bulunan gayrimüslimlerin Cumhuriyet'i ve Kemalizmi tek siyasi düşünce olarak benimsemeleri ve bunun dışında kalan her türdeki düşünce akımlarına sırtlarını çevirmiş olmaları bu nedenle şaşırtıcı değildir. Yüzyıllardan beri bir yandan devletin otoriter yaklaşımı, diğer yandan halkın ve kamuoyunun gayrimüslimleri zımmî, Cumhuriyet döneminde de zımmî statüsünün değişime uğramış bir devamı olan "yabancı" konumunda görmesi sonucunda gayrimüslimler, neredeyse bir yaşam tarzı haline gelmiş bir refleks ile, daima devletçi ve milliyetçi bir düşünceyi, görürde, benimsemiş olurlar. □